

ФОРМАЦІЙНИЙ І ЦИВІЛІЗАЦІЙНИЙ ПІДХОДИ ДО ІСТОРІЇ

Білан С.І. (м. Запоріжжя)

Анотація

В статті дається аналіз формаційного і цивілізаційного підходу, спроба встановити обмеженість і переваги формаційного і цивілізаційного підходів до історії, які впливають на формування історичного мислення та виявити можливості їх подальшого розвитку; дається розширення семантичного поля „цивілізація”; різноманітні підходи західноєвропейської філософії – „філософії життя”; екзистенціалізму; співвідношення культури і цивілізації; аналіз історико-філософських концепцій українських мислителів.

Ключові слова

ГЛОБАЛІЗАЦІЯ, ЦИВІЛІЗАЦІЙНИЙ ПІДХІД, ДІАЛОГ КУЛЬТУРИ, ІСТОРИЧНА СВІДОМІСТЬ, ФІЛОСОФІЯ ІСТОРІЇ, ІСТОРІЯ ЛЮДСЬКОГО ВІДЧУЖЕННЯ, РУШІЙНА СИЛА ІСТОРІЇ, СУСПІЛЬСТВО РЕАЛЬНОГО ГУМАНІЗМУ, СИНЕРГЕТИЧНА ПАРАДИГМА, ПОСТКЛАСИЧНИЙ ПІДХІД.

Вступ

В умовах глобалізації життя на нашій планеті, коли виникають загальнопланетарні проблеми, потрібне спільне зусилля всіх народів для їх розв'язання, виникає потреба у діалозі культур, напрацюванні і засвоєнні спільних загальнолюдських цінностей. Це в свою чергу обумовлює зростання ролі соціально-гуманітарних наук у вирішенні соціальних проблем. Підвищується інтерес до вивчення „людини” та суспільства, культури, духовного змісту індивідуального і громадського життя. Чільне місце в системі соціально-гуманітарних наук посідає історія, яка виконує функцію формування історичної свідомості - важливого чинника об'єднання суспільства, функцію виховання патріотизму та осягнення самої історії. Значною мірою вона відіграє інтегруючу функцію у процесі осягнення феномена Людини, її минулого, майбутнього, а історичне мислення, яке розвивається у процесі історичного пізнання, формує національні ідеї, які консолідують націю.

Історико-культурна, суспільно-політична та соціально-економічна думка протягом довгого періоду намагалася простежити свій шлях у минулому й осмислити дорогу в майбутнє. Осмислення цього досвіду є необхідним. В кінці ХХ століття посилилася світова кризова ситуація в соціально-політичній сфері, особливо в макрорегіонах, розташованих на межі цивілізацій (Югославія, Кавказ, Індія, Пакистан тощо). Такі обставини не можуть не стимулювати дослідження підходів до історичного розвитку в контексті впливу на міжнародні відносини з урахуванням його генетики, формування нового порядку цивілізацій на перетині тисячоліть.

Здобуття Україною незалежності, останні соціально-політичні події в світі, державі, викликали багато полеміки, щодо проблем теорії пізнання, цивілізаційного, формаційного підходів до історії.

Метою даної статті є спроба встановити обмеженість і переваги формаційного і цивілізаційного підходів до історії, які впливають на формування історичного мислення та виявити можливості їх подальшого розвитку.

Обговорення проблеми

Цінність історичних знань про минуле визнавалася більшістю філософами і істориками, вченими в усі часи, бо „ історія абсолютно необхідна, щоб підготувати нас до засвоєння досвіду, щоб супроводжувати нас, поки ми його не засвоїмо, тобто протягом всього життя .” [14,13], „ її цінність в тому, що показує, що зробила людина .” [27,64], „ історія служить справі людського самопізнання [27,36].

Як відомо, новаторський підхід в осмисленні історії було зроблено ще в XV-XVI століттях розмежуванням з теологічними поясненнями сутності людини, природи та держави, коли М.Макіавеллі визначив матеріальний інтерес або приватну власність головною умовою розвитку суспільства.

Маркс, намагаючись осмислити історичний розвиток, обґрунтував можливість побудови суспільства на засадах суспільної власності, тому головною причиною історичного розвитку вважав матеріальне виробництво[39,166]. Він виділяє категорії „суспільно – економічна формація”, „суспільні відносини”, „історична закономірність”, за допомогою яких намагається прослідкувати логіку всесвітньої історії, вважаючи зміну форм власності закономірним процесом.

Думка про соціальну природу людини в Маркса зустрічається з самого початку його філософської творчості, а повною мірою вона виражена в "Тезах про Фейєрбаха", де Маркс говорить про сутність людини як "ансамбль суспільних відносин" [53,384], положення "Тез" були розвинені Марксом у "Німецькій ідеології". Найважливішими ідеями філософської антропології Маркса є наділення людини (чи індивідів) рангом самостійної суверенності, тобто статусом суб'єкта соціальної історії, і розшифрування, розкриття цих положень у понятті перетворюючої практики. При цьому очевидним є спрямування на "зняття" наймогутніших обмежень людської активності - Бога і природи [51,342,446,].

Філософсько-історичні погляди Маркса, як і його антропологія, базуються на поняттях "відчуження" і "присвоєння". При цьому витлумачення " сутності людини" і "сутності історії", рушійних сил історії слугує для взаємного їх обґрунтування. За Марксом, в основі родового життя людства лежить практика - активність людини [37,27-31], яка переслідує свої цілі. Діючи, створюючи, руйнуючи, люди творять світову історію, хід якої підпорядковується внутрішнім

загальним законам. У Маркса в різноманітних формах повторюється єдина філософсько-історична (історіософська) схематика, згідно з якою вся історія людського відчуження та його ліквідація вкладаються в три щаблі: щабель – відношення "особистої залежності", за якого соціальне відчуження є величезним та всесильним і відбувається на ранніх фазах людської історії; щабель - відношення "особистої незалежності", яке здійснюється в умовах індустріального суспільства зі світовими ринками, найманою працею та правовим забезпеченням особистої свободи індивіда; щабель - стадія "присвоєння" людиною всіх накопичених людством сил та потенцій. Засвоєння досвіду минулих поколінь забезпечує зв'язок історії між поколіннями. Людина повинна перетворитися з підлеглої відчуженим результатам своєї власної діяльності на володаря, пануючого над цими результатами. Не людина повинна підпорядковуватися відчуженим сутностям (поділу праці, державним інститутам, грошам, моралі, релігії, ідеології), а, навпаки, все це повинно бути перетворене для слугування людині, індивідам, людям в їх особистісній унікальності, повинна розвиватися людина-індивід, що втілює в собі всі накопичені культурні потенції роду, його вміння, знання, таланти [42,146,100,175].

Другим виявом революційності нової теорії є обґрунтування ролі народних мас як головного чинника суспільного життя. Маркс вважав людей, що практично діють, рушійною силою історії. Не визнаючи жодних "зовнішніх сил", які б були рушієм історії, він вважає суб'єктами історичного процесу активних, творчих, діяльних індивідів. При цьому люди й стають власне людьми, коли вони починають практично виділяти себе з природи, тобто коли починають "виробляти власні умови життя" [39,100,166].

Третьою важливою новаторською рисою нової теорії є обґрунтування історичної місії пролетаріату, його ролі в становленні суспільної власності революційним шляхом. В плині історичного процесу Маркс виділяє ще один важливий чинник - власність на засоби виробництва. Рух власності, її зміни в процесі історичного часу - це те, що розрізняє попередні і наступні форми суспільства. Факторами зміни суспільно-економічних формацій виступають діалектичний взаємозв'язок продуктивних сил і виробничих відносин і зростаюча роль суб'єктів історії – класів, які в ході класової боротьби досягають своїх інтересів. Це й становить механізм зміни історичних форм суспільства, або суспільних формацій, тобто виникнення, розвитку, занепаду і переходу до більш досконалішого типу суспільства, та чіткого пояснення моменту приходу цієї фази у Маркса ми не знаходимо. Вище вказані концептуальні положення філософії історії К.Маркса отримали в нього назву „матеріалістичного розуміння історії“, автором і творцем якого він вважав себе разом з Ф.Енгельсом.

Говорячи про переваги формаційного підходу, слід виділити спільність точок зору Андрущенко В.П., Михальченка М.І., Горак Г.І., Бойченко І.В., які відзначають, що концепція, побудована на діалектичних засадах, дала змогу пояснити суспільство як суперечливу й разом з тим внутрішньо цілісну систему, яка розвивається. [2,57]; а введення категорії „суспільно – економічна формація” „ . охоплює відразу два зрізи людського суспільства – суспільство як процес і як стан, структуру системи відношень між людьми”[11,227]. З цим слід погодитись і доповнити, що виділення стадій розвитку суспільства дало можливість, по-перше, розглядати історичний процес, який розгортається в реальному просторі і часі, по-друге, визначити, що він протікає в силу різних причин, які являються факторами, що впливають на характер руху історії і можуть бути різного характеру. Слід зауважити, що формаційний підхід розкриває лише загальну логіку розвитку історії як цілого.

Таким чином, до основоположних принципів марксизму належать принцип визначальної ролі чуттєво-предметної діяльності по перетворенню світу, людини, визначальної ролі суспільного життя, принцип заперечення приватної власності, принцип формаційності історичного розвитку, принцип всесвітньо-історичної місії пролетаріату, принцип реального гуманізму та ін. вихідні принципи. Принцип реального гуманізму – інтегруючий, він проголошує людину вінцем розвитку всього суцього, творцем своєї долі, стверджує, що кінцевою метою історичного поступу є перетворення людини на самоціль, її всебічний гармонійний розвиток, але Маркс тим самим зняв будь-які моральні обмеження з людської волі. Саме це, на нашу думку, і привело до „культу особи”, честолюбства, властолюбства, ліні, жадібності, прагнення чуттєвих насолод тощо, легко брали гору над вимогами розуму та такими моральними цінностями, як честь, гідність, совість, обов'язок тощо.

Очікуване суспільство реального гуманізму на практиці виявилось не досконалим, воно мало багато суперечностей, що привело до знецінення загальнолюдських цінностей. Для молодшої української держави принцип реального гуманізму, тобто турбота про благо її громадян, має бути наріжним каменем всієї політики: ринок, національна економіка, незалежність, демократична держава і т.ін. - все повинне підпорядковуватись інтересам і потребам трудящих, а не тим чи іншим соціальним групам, політичним силам тощо.

В.І. Ленін розвиває історико – філософські проблеми, порушені Марксом і Енгельсом, відповідно з новими умовами, специфікою російської дійсності [33,43-47;], поглиблює висновки про роль народних мас і особистості в історії, історичну місію пролетаріату, про співвідношення об'єктивних умов і суб'єктивних факторів, роль партії, стратегію і тактику революції [32,3-17; 47,17], шляхи соціалістичного перетворення суспільства [35,375], нації, національно-визвольний рух

[31,139] , культурну революцію, форми влади і т. д. У 80-90 роках ХХ століття з'явилося багато публікацій, що негативно оцінюють внесок Леніна в розвиток історико - філософських проблем на основі діалектико - матеріалістичного аналізу фактів і закономірностей епохи імперіалізму. Однозначне оцінювання завжди заважає об'єктивній оцінці. Специфічне бачення Леніним розвитку історичного процесу містить позитивне надбання, наприклад, про народовладдя у формі Рад, принципи унітаризму, автономії, федералізму, про право націй на самовизначення аж до відокремлення та ін., але є і хибні місця в концепції, наприклад, доктрина жорстко централізованої партії, яка ставить за мету встановлення диктатури пролетаріату радикальними методами, про перемогу соціалізму в окремо взятій країні, тлумачення пролетарської демократії, повне підпорядкування особистого – колективному, особи - державі, національного – соціальному, які не підтвердилися життям. Ленін писав, що треба вести боротьбу проти російською великодержавного шовінізму як смертельної небезпеки для справи пролетарського інтернаціоналізму, для справи будівництва союзу республік [31,53] і про те, що партія більшовиків вимагає, щоб ми ніколи не ставились формально до національного питання, а завжди враховували. Відсутність єдності теорії і соціальної практики не дало бажаних результатів, а політична практика згодом довела помилковість низки засад ленінізму, таких як революційний екстремізм, суб'єктивізм тверджень, нетерпимість до альтернативних точок зору, відношення до власності, роль держави в суспільстві та інші.

На заході марксизм зазнав значної критики [41, 328] і не став домінуючою теорією. До 90-років ХХст. марксизм - ленінізм був офіційною державною ідеологією в державах соціалістичної орієнтації, де об'єктивно потреби даного типу суспільства, розвиток історичної науки, суб'єктивно - політика керівних сил суспільства впливали на зміст і розвиток історичного мислення на буденно – практичному і теоретичному рівні як громадян країн, так і учнівської молоді, оскільки педагогічний процес був ідеологізований, а в рамках школи - особливо. Це стосується і України. Формаційний підхід не мав альтернативних підходів до розгляду проблеми історичного розвитку. Це гальмувало його глибокий аналіз, сприяло спрощенню, абсолютизації, спотворенню в цілому. Після перебудовчих процесів став можливим плюралістичний підхід. Зараз існують різні точки зору А.Я.Гуревич вважає, що формаційна теорія розроблена на матеріалі історії Європи і перенесена на всесвітню історію, що її соціально – економічний аспект не був переконливим, бо форми розвитку суспільств не вкладалися у схему п'яти формацій, тому теорія не розрахована на багатоукладну економіку [23,8]. Її обмеженість дослідник вбачає у тому, що соціальна структура суспільства досить обмежена, а роль духовної сфери не достатньо врахована, що, Формаційний і цивілізаційний підходи до історії

формаційна теорія приписує історії однолінійність і телеологічний характер, що властиво, дійсно, було християнській думці [1,233].

Цікавими і переконливими є думки В.Т. Шпака, який стверджує, що „матеріалістичне розуміння історії” є теорія прискороного промислового розвитку Німеччини, яку і К.Маркс з Ф.Енгельсом намагалися видати за загальну закономірність історії людства [53, 78,79]. Життя показало, що це була помилка, це вчення не набуло практичного втілення. Спроба його використати в Росії не увінчалась успіхом. М.А.Барг виділяє теж кілька суперечливих моментів: обмеженість соціальної структури суспільства, ігнорування загальнолюдських ідей, уявлень, применшення ролі держави [6,18]. Ці аспекти, на нашу думку, дійсно можуть стати точками критики, бо і соціальна структура сучасного суспільства багатопланова, і загальнолюдські цінності, які сформувались на протязі історії даного народу, не можуть бути зведені до класових інтересів.

„Усупереч уявленням Маркса, стверджує С. Кульчицький, націоналізація, або усупільнення засобів виробництва не перетворювали націю і суспільство у власника. Приватна власність на засоби виробництва в ході перетворень не зникла. Засоби виробництва ставали власністю держави, а точніше – державної партії” [29,4]. Але одночасно дослідники стверджують з приводу цього, що у спробі Маркса та Енгельса поділити історичний процес на етапи залежно від рівня розвитку ринкових відносин є раціональне зерно, бо товарно-грошові відносини - це об'єктивний показник, який визначає істотні риси соціальних та етнічних спільностей, але не всі [29,3]; формаційний аналіз - це розріз історії по «вертикалі», розкриває рух суспільства від самого початку [44,392-293]. З цим слід погодитись. Формаційний підхід, на який спирався К.Маркс в аналізі суспільства, на нашу думку, був історично виправданий на той час для Німеччини. Він належав періоду переходу від феодалізму до капіталізму, саме на даному етапі історії об'єктивні соціально-економічні, технологічні і техніко-економічні процеси, однозначно визначали функціонування й розвиток суспільства. Сьогодні формаційний підхід є недостатнім для пояснення історичного розвитку. Реалії сьогодення не відповідають подіям, які відбувались сто п'ятдесят років тому. Причому хибним виявився не сам по собі цей підхід, а його абсолютизація, догматичне ставлення до нього. По-перше, формаційний підхід розкриває лише загальну логіку розвитку історії як цілого і це не виключає можливості розгляду людської історії в інших площинах; по-друге, це не виключає появу іншої ланки чи проміжних і змішаних форм. Це підтвердило життя, адже деякі регіони не про ходили у своєму розвитку ту чи іншу формацію або мають елементи відразу кількох формацій. Насправді - історія є проявом творчої діяльності людей, а процес творчості ніколи не можна абсолютно передбачити. По-третє, реальна історія народів, суспільств, держав не вкладається в тісні рамки формаційного

розвитку по висхідній, при такій спрощеній схемі втрачається своєрідність і самоцінність кожної культури й цивілізації, вони виступають лише в якості передумов майбутнього досконалого суспільства. Тому історію не змусити пристосовуватися до теорій, згідно з якими предмет пізнання є абстрактним і незмінним, зазначав Колінгвуд.

Марксова концепція філософії історії має своєю перевагою і, водночас, хибою принципову відкритість, неповноту, яка є відображенням нескінченності історичного буття людства. Саме ця її риса й привела до поєднання в ХХ столітті даної концепції з різноманітними формами соціального радикалізму, що, врешті-решт, спричинило величезні соціальні катаклізми, які пережило людство в нашу епоху. Разом з тим, філософія Маркса справила значний вплив на світову філософську думку. Багато видатних філософів ХХ століття тією чи іншою мірою зверталися до запропонованих Марксом ідей (серед таких філософів можна згадати Ж.-П.Сартра, А.Камю, Е.Фромма, Т.Адорно, Г.Маркузе, Ю.Хабермаса, Р.Арона, Л.Альтюсера, М.Бердяєва, С.Булгакова та багатьох інших). При цьому найбільшою мірою таке звернення відбувалося в сенсі вивчення гуманістичних ідей Маркса, що стосуються природи людини, її свободи та звільнення тощо.

Наприкінці ХІХ до середини ХХ ст. на Заході сформувалися оригінальні інноваційні соціально-філософські течії, які також впливали на зміст і розвиток історичного мислення. Серед численних філософських напрямків, які демонстрували свою опозиційність до класики, до матеріалістичного розуміння історії були - «філософії життя», представниками якого були: О. Шпенглер, Е.фон Гартман, Ф.Ніцше, З.Фрейд, В.Дільтей, А.Шопенгауер. Термін «суспільно-економічна формація» являється марксистським, а поняття «цивілізація» широко використовувалось філософами з ХVІІІ ст. і зазнало у своєму тлумаченні багатьох змін, вживалось для позначення певного соціального процесу, а пізніше у ХІХ столітті переважно для певного стану суспільства. У довідковій літературі трактується як (лат. - громадянський, державний)- сукупність матеріальних, духовних досягнень суспільства[55,535]; форма існування живих істот, наділених розумом; синонім культури; ступінь розвитку матеріальної й духовної культури, суспільного розвитку загалом; процес становлення громадянського суспільства; відносно самостійне цілісне соціально – історичне утворення, локалізоване у просторі й часі, що може мати ієрархічні рівні [49, 407].

Безперечно, розширення семантичного поля терміна «цивілізація» зробило глибшим його зміст і було кроком вперед, а плюралістичність трактування свідчить про розширення і конкретизацію його змісту у ХІХ і ХХ століттях.

Вихідним положенням О. Шпенглера - німецького філософа, представника „філософії життя” виступала протилежність історії і природи, а в кожній культурі виявляється глибокий символічний зв'язок в часі і просторі, де і відбувається самореалізація культури [52,250]. Життєвий шлях кожної культури запрограмований долею. Цивілізація тлумачиться як існування в різний час добре розвинених культур, які розвиваються, не дивлячись на своє завершення. В основі концепції Шпенглера лежить ідея циклічного розвитку історії з принципом культурно-історичного колооберту, у вивченні долі кожної цивілізації він бачить сенс історії [52,188]. Специфічною рисою його теорії було примінення циклічної моделі не до народів, націй, держав, цивілізацій, а до культурно історичного світу, який він розуміє досить оригінально.

Представники екзистенціального підходу до історії: Ж.-П.Сартр, А.Камю, Г.Марсель у Франції; М.Хайдегер і К.Ясперс у Німеччині, а також М. Бердяєв, Л.Шестов (Росія) та ін. намагаються тісно пов'язати сенс історії з метою і сенсом людського існування. М.Бердяєв підкреслює значення релігійної свідомості у звільненні від гріха і спасінні людства, моральна свобода ним розглядається як джерело існування ідеального взаємозв'язку людини і Бога [9,140,141]. Майбутнє людства ставиться у повну залежність від поєднання в світі духовного і соціального початку [8,229,231]. Суперечливою, на нашу думку, є точка зору відносно визначальної ролі бога і його неспроможності впливати на формування справедливого людського суспільства в історії людства.

К.Ясперс відкидає ідею прогресу, наявність історичних законів, у виникненні машин бачить причини, які призвели до виникнення особливої „техногенної” цивілізації сучасності, виділяє історичну субстанцію людського життя – традицію [54, 245]. При з'ясуванні місця людини в суспільстві і сенсу її життя, історія стає ідеєю цілого. Сенс історії бачить в єдності, а джерела єдності – в людській сутності, якою є свобода [54,262,263]. Метою історичного розвитку він визначає цивілізацію, гуманізацію людини, свободу, велич людини. Виділяє ідею духовної єдності як стрижня історичного процесу та єдність історії як повне об'єднання людства, що ніколи не буде завершене [54, 270]. Залишається незрозумілим, чому саме середина останнього тисячоліття є „осьовим часом”, коли на думку вченого, історія людства стала мати свою структуру, не досить чітко представляється ця структура.

Представники атеїстичного екзистенціалізму: Сартр, Камю, Хайдегер вихідним принципом людського існування вважають моральну свободу, "із приводу якої екзистенціалізм представляє багато ідей. Підкреслюється нерозривна єдність екзистенції і моральної свободи: "Людина - це і є свобода" . [47, 751-755]. Альбер Камю для моральної свободи виводить таку альтернативу: " .або ми

не вільні і відповідальність за зло лежить на всемогутньому бозі, або ми вільні і відповідальні, а бог не є всемогутнім", і вважає єдиною доступною для пізнання "свободу, що є свободою розуму і дії" [25,54-55]. М.Хайдеггер пише: "Свобода - це не тільки те, що здоровий глузд приймає за значення цього слова: бажання відмовитися від вибору тої чи іншої пропозиції . але свобода це також . готовність виконувати те, що вимагається і є необхідним ." [51, 17-18].

Зовсім іншим є розуміння цивілізації властиве культурологічним концепціям. Авторами культурологічних теорій були М.Данилевський Е.Мейєр, П.Сорокін, О. Шпенглер, А.Тойнбі та ін., які не стали прихильниками європоцентристської однолінійної схеми суспільного прогресу, а визнавали існування великої кількості культур і цивілізацій. Ці концепції досить схожі, так як розглядають цивілізацію як етап творчих здобутків, і суперечливі, бо не стадією розвитку цей період називають, а стадією занепаду й вимирання. Вони мають і суттєву відмінність. Якщо Шпенглер уявляв любу культуру – герметичним цілим з властивими тільки їй світовими цінностями, то в праці „ Росія і Європа" російський мислитель Данилевський розвиває теорію про існування культурно-історичних типів, які проявляються через релігійний, промисловий, політичний, науковий, художній розвиток, в основі яких лежать лише властиві їм цінності, наприклад: Греція – ідея прекрасного. Сенс історії мислитель бачить у виявленні позитивної діяльності культурно-історичних типів. Прогрес історії визначає в тому, щоб всесторонньо вивчити історичний досвід людини [24,87]. Найбільше Данилевський вивчав слов'янський культурно-історичний тип, прогнозуючи його визначну роль у всесвітній історії. Тому багатовимірною, загалом цивілізаційною системою Данилевського заснована все ж на позиціях слов'яноцентризму, нам здається, досить прямолінійною.

Представник культурологічного підходу англійський історик А.Тойнбі у своїй праці "Дослідження історії" розглядає історію людства як круговерть локальних цивілізацій, що змінюють одна одну і вживається у розумінні – як етап регресу. Здійснюючи порівняльне дослідження цивілізацій, він робить висновок, що всі двадцять одне суспільство можна розглядати як близькі в історичному часі і рівноцінні за своїм значенням. Кожна з них проходить схожі стадії виникнення, розвитку, занепаду й загиби [48,194,195]. Вчений вважає, що причиною занепаду цивілізацій є втрата гармонії між частинами, які утворюють цілісну єдність суспільства [48,276]. Сенс всесвітньої історії Тойнбі бачить в релігійній еволюції і духовному удосконаленні людства. На цьому етапі починають домінувати уявлення про історію як сукупність локальних цивілізацій, основним поняттям виступає поняття „ цивілізації" - спільності людей, об'єднаних на основі духовних цінностей.

Тепер звернемося до співвідношення культури і цивілізації. Цивілізація виражає щось загальне, раціональне, стабільне. Вона являє собою систему відносин, закріплених у праві, у традиціях, способах ділового, побутового поведіння, які утворюють механізм, що гарантує функціональну стабільність суспільства. Культура є вираження індивідуального початку кожного соціуму. Історичні етносоціальні культури є відображення і вираження в нормах поведіння, у правилах життя і діяльності, у традиціях і звичках не загального, а специфічної для народу індивідуальності, їхньої історичної долі, індивідуальних і неповторних обставин їх минулого і сьогодення буття, їхньої мови, релігії, їхнього географічного місця розташування, їхніх контактів з іншими народами. Якщо функція цивілізації - забезпечення загальнозначущої, стабільної нормативної взаємодії, то культура відбиває, передає і зберігає індивідуальний початок у рамках кожної даної спільності.

Саме особливістю історіософських концепцій українських мислителів в усі часи є те, що всі вони були звернені до історії України, до проблеми національного об'єднання, до пізнання ще не звіданих сторінок минулого. В ХХ столітті проблемам розвитку історичного процесу приділяли увагу Д.Чижевський, М.Костомаров, М.Драгоманов, В.Липинський, М.Грушевський. М. Грушевський вважав, що визначальним фактором розвитку тієї чи іншої людської спільності є "дух народу", який творить свою державу, і сутність якого проявляється в державі і суспільно-політичних формах, інститутах, він застерігав від надмірної переоцінки своїх національних вартостей, заслуг [17,186], підтримував ідею, що рушійними силами суспільного прогресу є народні маси, а історія України - органічно самостійне явище і є історично-неперервним процесом. На думку М.Грушевського, ціннісний підхід до історії дає змогу сповна використати її виховний потенціал [17,182], а центром історичного дослідження повинен бути народ, оскільки саме культурні цінності є джерелом об'єднання народу.

Слідкуючи за історичним розвитком українського народу і його складових, Грушевський констатує, що він намагався дати відповідь про сенс історичного процесу, тому прагне " . головним чином до розуміння взаємного зв'язку і смислу історичних фактів в історії українського народу . "[18,с.УІ] , який зміг витворити в своєму суспільному процесі властиві йому культурні й соціальні цінності, що еднають їх в органічну суспільність - націю. В творенні тих цінностей не зупинявся український народ і тоді, як утратив державну незалежність.

Коли йдеться мова про періодизацію розвитку суспільства, сучасні дослідники відходять від традиційної формаційної концепції, вдаються до цивілізаційного підходу. З позицій синергетичної парадигми саме він є адекватним внутрішній логіці соціально-

економічного розвитку. Це пов'язано з тим, що такий підхід спирається одразу на три базові принципи періодизації – стадійності (послідовності етапів розвитку), полілінійності (паралельного розвитку різних способів виробництва) та цивілізаційної унікальності. Останній принцип провідний, бо визначає загальну структуру людства. М.А.Барг, А.Я.Гуревич ознакою цивілізаційного підходу вважають «людський вимір», інтегративну потенцію як в рамках національної, так і в рамках всесвітньої історії [23,10]. З цим можна погодитись, але слід уточнити, що на відміну від формаційної типології суспільства, яка базується на економічних структурах, певних виробничих відносинах, поняття „цивілізація” фіксує увагу не лише на економічній стороні, а на сукупності форм життєдіяльності суспільства - матеріально-економічній, політичній, культурній, моральній. Основу цивілізації складає не лише економічний базис, але в більшій мірі - сукупність культурних зразків ціннісних орієнтирів, цілей, мотивів, ідеалів, що перетворюються в певні психологічні настанови людей. Проте, заслуговує на увагу і думка А.С. Панаріна, який стверджує, що аморфність, відсутність точних критеріїв визначення цивілізації, свідчить про наявність суперечливих моментів у даному підході [44,387]. Це слід прийняти до уваги, але уточнити, що типи цивілізацій більш глобальні, більш сталі утворення, ніж типи формацій. У межах одного типу цивілізації можливі формаційні відмінності. Розвиток цивілізації є більш могутнім, значущим, довготривалим процесом, ніж зміна формацій. Важливо підкреслити, що кожному типу цивілізації притаманні свої визначальні чинники розвитку, свій власний механізм детермінації. Та саме в цьому, на нашу думку, криються і суперечності, бо не уточнюються джерела цього руху, фактори, що сприяли виникненню культур, бо культура є результат взаємодії різноманітних факторів, в тому числі і економічного. Це свідчить про певне співвідношення формаційного і цивілізаційного підходів до історії. В.І.Гуляєв, аналізуючи «первинні цивілізації» і методика вивчення історичного процесу, прийшов до висновку, що обидва підходи мають право на існування, доповнюючи один одного, вони створюють об'єктивну картину всесвітньої історії [21,87].

Таким чином, обидві концепції мають свої переваги і обмеженості, накопичений людством досвід духовного освоєння історії при всіх відмінностях світоглядних і методологічних позицій містить як подібні, так і відмінні риси. До подібних ідей, на нашу думку, слід віднести такі: історія розглядається як процес, що розгортається в реальному просторі і часі, протікає в силу визначених причин, які визначають рух і її спрямованість; ці підходи дозволяють глибоко проникнути в характер руху історії; в основі осмислення знаходяться соціокультурні фактори, першочерговими є – національно-державні, соціально-класові, культурно-цивілізаційні та ін., визнається існування Формаційний і цивілізаційний підходи до історії

різноманітних культур у світовій історії, неповторність цих культур, тому зрозуміти внутрішні закономірності історичного процесу допомагає його аналіз у контексті цих основних підходів, що створює можливості подальшого їх розвитку.

Як подібності, так і відмінності, які існують у підходах до бачення історії, наприклад визнання різних детермінантів розвитку, ставлення до принципу стадійності, особливо до завершальної стадії, періодизації, до економічних систем, базису, надбудови, класової боротьби, європоцентризму та ін., розкривають можливості подальшого розвитку цих підходів. Уточнення змісту цивілізаційного підходу, уточнення критеріїв визначення цивілізації, факторів, що сприяють виникненню культур, обмеженостей обох підходів, моделі імперативного синтезу та співвідношення формаційного і цивілізаційного підходів до історії, сприятимуть розвитку історичного мислення в цілому, в тому числі і учнівського.

У сучасний час з'явилися досить змістовні і цікаві роботи А.Панаріна, І.Бойченка Б.Губмана, В.Губіна, Ю.Сидорина, В.Воловика, Г. Горака, А.Стельмаха та ін., в яких вони аналізують сенс історії, спрямованість історичного процесу, [20,6-11], діалектику історичного процесу, проблеми процесу історичного пізнання та його структуру (13,54,92), аспекти еволюції історичного мислення [11,170], уточнюють сутність цивілізаційного і формаційного підходів до історії [44,378], зміст категорій і понять філософського осмислення історії, його структуроутворюючі елементи: історичний факт, історичну подію, історичне явище, історичний процес та ін.

Людська думка не може не прагнути знайти певну логіку, певну впорядкованість розвитку історії, тим більше, що певний порядок в історії інтуїтивно розпізнається - налаштованість на діалог відкриває простір для історичної творчості [19,353], історичного мислення. Істотною рисою неklasичного філософсько-історичного мислення є полісемантичність, своєрідність змісту основоположних понять історіософії, теорії та методології історичного пізнання.

Перспективними є розпочаті дослідження В.Рожко, В.Лук'янець, І.Добронравової, І.Бойченка з методологічних питань постнеklasичного підходу в осмисленні історичного процесу. За твердженням І.Бойченка, на даний момент виокремлюються дві основні версії постнеklasичного підходу, котрі з певною долею умовності можна позначити, як монадологічну, започатковану у працях І.Бойченка, та тоталлогічну, засновником якої є В. Кизима.

Висновки

Отже, у цій статті зроблено спробу встановити обмеженість і переваги цивілізаційного і формаційного підходів до історії та спрогнозувати їх роль у подальшому розвитку історичного мислення. В кінці ХХ століття, на початку ХХІ століття серед великої кількості підходів цивілізаційний і формаційний залишаються найбільш

важливими. Ці підходи мають як свої переваги, так і суперечності. Це мобілізує наступні кроки дослідження оптимального підходу до трактування історичного розвитку, оптимізації історичного мислення.

Тому, на нашу думку, можливо виділити найбільш важливі риси, які характерні для історичного мислення сучасності: відносність історичною мислення, плюралістичність, співіснування багатьох пізнавальних концепцій, підходів, теорій, методів, методологій, парадигм тощо. В дослідженні соціального досвіду не може бути єдиного підходу. Як формаційний, так і цивілізаційний підходи та інші підходи сприяють всесторонньому аналізу розвитку людства. Якою б змістовною чи революційною не була та чи інша концепція, вона завжди має прихильників і критиків, а це породжує нові точки зору і оптимізує історичне мислення до пошуку більш оптимального варіанту оптимізації подальшого розвитку історичного процесу.

Перспективи подальших наукових досліджень:

✓ роль цивілізаційного підходу до історії в контексті глобалізації.

Джерела

1. Августин А. Исповедь. -М., 1999, С. 248.
2. Андрущенко В.П. Михальченко М.І. Сучасна філософія. - К.: Вид-во „Генеза”, 1996. – С.368.
3. Антология мировой философии: В 4-х томах (т.1). – М.: Мысль, 1969. – С. 576.
4. Антология мировой философии: В 4-х томах (т.3). – М.: Мысль, 1969. – С. 760.
5. Асмус В.Ф. Античная философия: 3-е изд. - М.: Высш. шк., 1999. – С.400.
6. Барг М.А. Цивилизационный подход к истории // Коммунист.1991. – №3.
7. Бердяев Н.А. Смысл истории. – М.: Мысль, 1990. – С. 774.
8. Бердяев Н.А. Судьба человека в современном мире.//Новый мир.1990. – №1. – С.207.
9. Бердяев Н.А. Философия свободы. – М.: Правда, 1989. – С. 601.
10. Блок М. Апология истории или ремесло историка. – М.: Наука, 1986. – С. 248.
11. Бойченко І.В. Філософія історії. Підручник. – К.: Знання КОО, 2000. – С.723.
12. Болингброк. Письма об изучении и пользе истории. Перевод С.М.Берковской. – М.: Изд-во "Наука", 1997. – С. 378.
13. Воловик В.И. Философия истории. -Запорожье: «Просвіта».- 2004. – С. 139.
14. Габриэль-Бонно Де Мабли. Об изучении истории. – М.: Изд-во „Наука”, 1993. – С.414.
15. Герасимчук А.А. Тимошенко З.І. Курс лекцій з філософії. – К.:1999. – С. 350.

16. Горак Г.І .Філософія. Курс лекцій. – К.: Віл бор, 1998. – С.272.
17. Грушевський М.С. Хто такі українці і чого вони хочуть. – К.: Вид-во „Знання” України”, 1991. – С. 240.
18. Грушевський М.С. Нарис історії Київської землі від смерті Ярослава до кінця XIV сторіччя. - Київ. Наукова думка, 1991. – С. 541.
19. Губин В.Д., Сидорина Т.Ю. Философия истории. Учебник. – М.: 2000. – С.697.
20. Губман Б.Л. Смысл истории: очерки современных концепций. – М.: Изд-во «Наука»,1997. – С. 190.
21. Гуляев В.И. «Первичные цивилизации» и методика изучения исторического процесса. //Новая й новейшая история. 1996. – №4.
22. Гуревич А.Я. Историческая наука й историческая антропология/ Вопросы философии. – 1998. – № 1,2.
23. ГуревичА.Я. Теория формации й реальность истории. // Вопросы философии. 1990. – № 11.
24. Данилевский Н.Я. Россия й Европа. / Сост. Послесловия й комментарии С.А.Вайгачева. – М.: Книга, 1994. – С. 574.
25. Камю А. Бунтующий человек. Философия. Политиздат „Искусство: Пер. с фр. – М.: Политиздат, 1990. – С .415.
26. Карсавин Л.П. Философия истории. – Санкт-Петербург: ЛО Комплект,1993. – С. 356.
27. Колінгвуд Р.Дж. Ідея сторії. Переглянуте й упорядковане вид. Я.Ван Пуссеном, перекл. з англійського О.Мокровицького – К.: Основи, 1996. – С.665.
28. Кремень В.Г., Табачник Д.В., Ткаченко В.М. Україна: Альтернативи поступу (критика історичного досвіду). – К.: АРС-иККАГМЕ/-1"996. – С.492.
29. Кульчицький С. Хода історії: нове бачення. Дзеркало Тижня .2005р.
30. Людина в сфері гуманітарною пізнання. – К.: Укр. центр дух., 1998. – С. 403.
31. Ленин В.И. Что такое «друзья народа» и как они воюют против социал- демократов. Полн. собр. Соч. Т.1. – С. 139.
32. Ленин В.И. Что делать. Полн. собр. Соч. Т.6. – С. 3-180.
33. Ленин В.И. Три источника й три составные части марксизма. Полн. собр. Соч. Т.23. – С. 43-47.
34. Ленин В.И. Две тактики социал - демократи в демократической революции. Полн. собр. Соч.Т. 11. – С. 1-104.
35. Ленин В.И. О кооперации. Полн. собр. Соч.Т45. – С. 369-377.
36. Ленін В.І. До питання про національності або про автономізацію . Повн. збір. тв Т. 45. – С. 339-345.
37. Маркс К. Энгельс Ф. Манифест Коммунистической партии. Избр. произведения .В 2-х т. – М. Политиздат. 1948. Т.1. –С. 8-38.

38. Маркс К. Енгельс Ф. Німецька ідеологія. Критика новітньої німецької філософії в особі її представників Фейєрбаха, Бауера, Штірнера і німецького соціалізму в особі різних пророків. Повн. збір. творів. Державне вид-во Політичної літ-ри УРСР. – Київ, 1963. – Т.3. – С.7-521.
39. Маркс К. Енгельс Ф. Святе сімейство, або критика критичної критики.Т.2. – С.3-220.
40. Маркс К. Энгельс Ф. Тезиси о Фейербахе .М., Политиздат, 1977, С.56-6. Видавництво політичної літератури України. Київ, 1964. – Т.21. – С.23- 171.
41. Маркс К. Энгельс Ф. Ф.Энгельс. Карл Маркс. „К критике политической экономии» Избранные произведения в двух томах. Т.1. – Москва, 1948. – С.325-334.
42. Маркс К. Енгельс Ф.Капітал. Видавництво політичної літератури України. – Київ, 1963. – Т.23. – С. 23-840.
43. Маркс К. Енгельс Ф.Людвіг Фейєрбах і кінець німецької філософії. Видавництво політичної літератури України. – Київ, 1964. – Т.21. – С. 257-302.
44. Панарин А.С. Философия истории «Гардарики». – М. 2001. – С.378-399
45. Розенталь М.М. Философский словарь. – М.: Изд. пол. лит. 1968. – С.431.
46. Рубинштейн С.Л. О мышлении и путях его исследования. – М., Изд-во АН СССР, 1958. – С.147.
47. Сартр Ж. Буття і ніщо. –Київ: 2001. – С.778.
48. Тойнбі Дж.Дослідження історії. Т.1. Пер. з англ В.Шовкуна.- К. Основи, 1995. – С.614.
49. Філософський термінологічний довідник. Історична наука. Під. ред. Литвина В.П. та ін. – К.: Вища школа, 2002. – С.430.
50. Філософський словник соціальних термінів/Під заг. ред. Андрущенко В.П.- Київ - Харків, 2002, С, 670. Методы в истории // Вопросы философии. - 2002.-№6.-60-68с.
51. Хайдегер М. Разговор на проселочной дороге.: Сборник: Пер. с нем. – М.: Высш. школа., 1991. – С.192.
52. Шпенглер О. Закат Европы. – Новосибирск: Наука, 1993. – С.592.
53. Шпак В.Т. Соціальна і національна зумовленість марксистської концепції // Філософська думка, 2003. – №4.
54. Ясперс К. Смысл и назначение истории.-М.: Политиздат, 1991. – С.527.
55. Фролов И.Т. Философский словарь. – 5 изд. – Москва: Издательство политической литературы. 1987.- С.588.

Стаття надійшла 19.12.2005 р.